

نگاهی به کتاب

تاریخ ارمنیان

- تاریخ ارمنیان
- تألیف: آگاتانگوس
- ترجمه: گارون سارکسیان
- ناشر: نائیری، تهران، ۱۳۸۰، ۱۶۰ ص، ۱۸۰۰۰ ریال

○ حسین کیان‌راد

در دورانی که آگاتانژ در کتاب خود به آن پرداخته، ارمنستان و موقعیت استراتژیکی آن بنا به دلایلی چون شکل‌گیری مسیحیت و دخالت‌های امپراتوری روم در آنجا، برای حکومت پارت‌ها و سیاست خارجی آنها اهمیتی دوچندان یافته است. تا آنجا که پس از انتخاب شاهزاده‌ای پارتی برای حکومت بر ارمنستان، شاه ارمنستان به عنوان شخص دوم امپراتوری اشکانی شناخته می‌شد: با این وجود مسیحی شدن ارمنستان باعث شد تا کفه ترازو به سمت رومی‌ها سنگین‌تر شود زیرا اندکی بعد در روم نیز مسیحیت توسط امپراتور کنستانتین و طی «فرمان میلان» (۳۱۳ م) دین رسمی اعلام گشت.

آشنایی با نویسنده:

واژه «آگاتانگوس» از دو جزء یونانی «آگاتوس» به معنی: نیکه، خوب، خیر و «آنگلوس» به معنی: فرشته و پیک، ترکیب شده است. آگاتانگوس که یونانیان آن را آگاتاگ گلس (Agathagglos) می‌خوانند، در شهر رم دنیا آمد. وی پس از فراگیری دانش‌های عصر خود و نیز زبان‌های لاتین و یونانی، مشغول آموختن دبیری و فن نگارش شد. پس از مدتی به منشی‌گری در دربار تیرداد سوم، پادشاه پارتی ارمنستان پرداخت، تا اینکه به دستور تیرداد مأمور تألیف تاریخ عصر حکومت او و پدرش (خسرو) گشت.

دوره‌ای که مؤلف کتاب در آن می‌زیسته از آن جهت اهمیت دارد که یکی از سرنوشت‌سازترین دوران‌های تاریخی ارمنستان است. زیرا رسمی شدن مسیحیت در ارمنستان آینده سیاسی-اجتماعی این سرزمین و تا حدودی همسایگان آن را تحت‌تأثیر قرار داد. آگاتانژ در زمان قدرت‌یابی اردشیر بابکان به نگارش کتاب پرداخت. تنها در ارمنستان، بقایای اشکانیان حکومت داشته و مقاومت می‌کردند. مؤلف ورود خود به دریای حکمت را از روی اجبار دانسته و این‌گونه بیان می‌کند که دستور شاه باعث نوشتن این کتاب شده است. «بنا به فرمان تند شهریاران، بی اختیار به حرکت درآمدیم و دریانورد دریای ماتیان‌های (=ماتیکان، کتاب، رساله) تاریخ گشتیم»^۱

ازطرفی نویسنده معتقد است که گرچه این تواریخ به دستور شاهان و برای آنان نوشته شده اما درواقع همچون مرواریدی هستند که «نه‌تنها پیشانی

هرگاه سخن از عصر اشکانی و مطالعه تاریخ آن دوره به میان می‌آید، کمبود منابع مکتوب و دست اول داخلی از نخستین مسائلی است که به ذهن خطور می‌کند. جز یکی دو متن ادبی عصر ساسانی که محتوای آنها را مربوط به دوره پارت‌ها می‌دانند و چند بیت شاهنامه که آن هم تنها به ذکر نام برخی پادشاهان اشکانی بسنده می‌کند، سرمایه دیگری در دست نیست. شاید سنگ‌نوشته‌های این سلسله دیرپای را می‌بایست در پشت کتیبه‌های ساسانی و بقایای چرم‌نوشته‌هایشان و در خاکستر آتشکده‌های پارس جست‌وجو کرد. اما آنچه می‌تواند پژوهشگر را در این راه یاری رساند، علاوه بر یافته‌های باستان‌شناسی، بررسی آثار و نوشته‌هایی است که در سرزمین‌های مجاور قلمرو اشکانیان و یا در نزد مللی که به طریقی با پارتیان در ارتباط بوده‌اند، شکل گرفته است.

یکی از این سرزمین‌ها که همیشه نقشی قابل‌توجه در تاریخ ایران داشته، ارمنستان است.

در دوره‌های مختلف تاریخی روابط گسترده‌ای میان ایرانیان و ارمنیان برقرار بوده که این روابط در عصر اشکانی نمود بیشتری می‌یابد. این مسئله ما را ترغیب می‌کند تا در مطالعات تاریخی دوره اشکانی، جایگاه ویژه‌ای برای منابع ارمنی در نظر بگیریم. اهمیت این منابع از آن جهت است که بیشتر آنها در زمان وقوع حوادث و یا با فاصله‌ای اندک تألیف شده‌اند. تنها در بررسی تاریخ اشکانیان و در مقایسه با فقر منابع مکتوب و دست اول این دوره است که به ارزش چنین آثاری پی می‌بریم.

در میان مورخان کهن ارمنستان که تاریخ باستانی این سرزمین را نگاهشده‌اند، گروهی یافت می‌شوند که هر یک ادامه‌دهنده مورخ قبل از خود بوده است. بدین‌گونه که تاریخ شروع کتاب هرکدام از آنجایی است که مورخ پیشین کتابش را به پایان رسانده است. ترتیب زمانی این گروه از وقایع‌نگاران ارمنی چنین است: آگاتانگوس، پلوتوس بوزاند، یغیشه، لازار فارابی، سبتوس، غوند و غیره. از این میان کهن‌ترین منبع، تاریخ ارمنیان اثر آگاتانگوس (آگاتانژ) است. این اثر در واقع نخستین کتاب در زمینه تاریخ ارمنستان است که به زبان ارمنی نوشته شده است.

پادشاهان را می‌آزاید، بلکه همگان را آراسته و شادمان و توانگر و خوشنود می‌سازد و آرامش و درمان می‌دهد.^۲

هرچند کتاب حاضر را اولین تاریخ مکتوب ارمنیان می‌دانند، اما نویسنده در تالیف آن از تعدادی منابع پیش از خود بهره برده است. وی در ضمن توصیف شخصیت‌هایی چون خسرو و تیرداد اشکانی، بیان می‌کند که از روایات تاریخی و رمان‌ها استفاده کرده است. آگاتانژ اثر خود را با استفاده از منابع موجود سده چهارم میلادی نگاشته است.^۳ یکی از این منابع کتاب رفتار ماشتوتس اثر گوریون بوده است. حکمت گریگور از دیگر منابعی است که نویسنده مورد استفاده قرار داده است. نویسنده همچنین بیان می‌کند که در نوشتن کتابش علاوه بر بکارگیری روایات کهن از مسائلی سخن گفته که خود شاهد آنها بوده و نیز به کردار و گفتار مردانی پرداخته که در عصر او می‌زیسته‌اند.

معرفی کتاب:

کتاب «تاریخ ارمنیان» از رخدادهایی صحبت می‌کند که در سده سوم و اوایل سده چهارم میلادی رخ داده است. فاصله سال‌های ۲۷۹ تا ۳۳۰ م. که مقارن با حکومت دهمین و یازدهمین شاه از سلسله اشکانیان ارمنستان (آرشاکونیان) و همچنین پیدایش ساسانیان در ایران است. کتاب از یک پیشگفتار و پنج بخش تشکیل شده است:

- ۱- خسرو و تیرداد
- ۲- تذکره گریگور
- ۳- تذکره هریسیمه
- ۴- وعظ و رؤیای گریگور
- ۵- گرایش سرزمین ارمن

با خواندن پیشگفتار کتاب می‌توان پی به انگیزه و هدف نویسنده از نگارش کتاب برد حوادث تاریخی کتاب به دوره حکومت دو تن از شاهان ارمنستان یعنی خسرو دوم (بزرگ) (۲۸۷-۲۷۹) و تیرداد سوم (بزرگ) (۳۳۰-۲۹۸ م) محدود می‌شود.

بخش اول به جنگ‌های ده ساله خسرو و پسرش تیرداد با اردشیر اول ساسانی پرداخته و به مقاومت‌های ارمنیان در مقابل مدعیان تازه اشاره دارد. بخش‌های بعدی همانطور که از نامشان برمی‌آید، زندگی‌نامه مبلغان نخستین مسیحی در ارمنستان و ذکر رنج‌ها و سختی‌هایی است که آنها در این راه متحمل شده‌اند. موعظه‌های گریگور و دعوت او از تیرداد و مردم ارمنستان برای گرویدن به مسیحیت آزار و اذیت نوکیشان و شکنجه‌های طاقت‌فرسای آنها و نیز جنگ‌ها و درگیری‌های تیرداد پس از گرویدن به مذهب مسیح با پیروان آیین کهن، صفحات بیشماری از کتاب را به خود اختصاص داده است.

در کنار مطالب فوق اطلاعاتی از جغرافیای ارمنستان، خاندان‌های قدرتمند و بانفوذ (ناخارارها) و همچنین اساطیر و آیین‌های باستانی ارمنیان در کتاب یافت می‌شود. بالاخره کتاب با مرگ گریگور، که مسیحیت با تبلیغات او به صورت دینی رسمی در ارمنستان درآمده بود، به پایان می‌رسد.

آگاتانژ در پایان کتاب به رسمی شدن مسیحیت در امپراتوری روم وملاقات تیرداد با کنستانتین در شهر رم اشاره کرده است. بدین ترتیب روند مسیحی‌سازی ارمنستان با همراه شدن تیرداد و نیروی دولتی شتاب بیشتری گرفت.

با توجه به محتوای کتاب می‌توان چنین پنداشت که هدف نویسنده نوعی قهرمان‌سازی از مبلغان مسیحی در ارمنستان، به خصوص «گریگور قدیس» بوده است. هیچگاه تیرداد را که کتاب به دستور او نگارش یافته، نمی‌توان قهرمان کتاب فرض کرد. حتی در برخی مواقع تیرداد به شخصیتی منفی و ضد قهرمان تبدیل می‌شود. پرداختن بیش از حد به گریگور باعث شده تا مورخان دیگر ارمنی چون لازار فارابی و بسئوس هرگاه به اثر آگاتانژ اشاره نموده‌اند، آن را «کتاب گریگوریس» بنامند. درواقع این عنوان تا مدت‌ها به کتاب آگاتانژ اطلاق می‌شد تا اینکه به تدریج عنوان «تاریخ آگاتانگوس» یا «تاریخ ارمنیان» جای عنوان پیشین

را گرفت.

یکی از اهداف اصلی نویسنده، نگارش تاریخ بنیان‌گذاری کلیسای مسیحی ارمنی در ارمنستان بوده است. نحوه بیان مطالب و جهت‌گیری‌های نویسنده، رویکرد مذهبی وی را آشکار می‌کند. با توجه به اینکه آگاتانژ فردی روحانی نیست و ما او را به عنوان منشی تیرداد می‌شناسیم، این سؤال پیش می‌آید که چرا وی در نوشته‌هایش چنین گرایش آشکاری به مذهب و تعریف و تمجید از کلیسای ارمنی و روحانیون دارد؟ این موضوع چنان ملموس است که انسان گمان می‌برد

کتاب «تاریخ ارمنیان»

نوشته «آگاتانگوس» همچون سایر منابع کهن ارمنی

به دلیل موقعیت ارمنستان و روابط آن با ایران

در دوره باستان، از ارزش فراوانی

به خصوص در زمینه پژوهش‌های تاریخی

عصر اشکانی و حتی دوره ساسانی

برخوردار است

دست‌اندرکاران تهیه کتاب روحانیون کلیسای ارمنی بوده‌اند. پرداختن به تمایلات طبقه کلیسای ارمنی این کتاب را به صورت سلاخی عقیدتی علیه نفوذ بیگانه، در دست کلیسای ارمنی قرار داد که تاکید بر استقلال این کلیسا از کلیسای یونانی و آشوری داشت.^۵

در مورد اینکه آیا نویسنده در زمان وقوع حوادث می‌زیسته، نظریات متفاوتی وجود دارد. در قسمت‌هایی از کتاب سخن از کسانی رفته است که ۱۵۰ سال پس از دوره زندگی مؤلف (اگر در آن دوره زندگی می‌کرده) می‌زیسته‌اند. چنین موضوعی باعث شده این باور شکل بگیرد که نویسنده همزمان با وقوع حوادث زندگی نمی‌کرده و یا اینکه شخص دیگری در اوایل سده پنجم میلادی تغییراتی در اصل نوشته‌ها داده است.^۶ با این وجود نویسنده خود بیان می‌کند که رخدادهای کتاب را به چشم دیده است: «این نوشته‌ها را نه از روایات کهن برگزفتم که خود رخسار ایشان را [به گوش] شنیدیم و مطابق خواست انجیل، خدمتگزار آنان گشتیم...»^۷

کتاب «تاریخ ارمنیان» تاکنون به زبان‌های زیادی چون یونانی، لاتین، عربی، فارسی، گرجی، حبشی و اسلاو ترجمه شده است. با تحقیقاتی که صورت گرفته مشخص شده که در سده پنجم دو نسخه ارمنی از این کتاب موجود بوده است. امروزه حدود ۳۰ نسخه دستنویس از «تاریخ ارمنیان» به دست ما رسیده که بیش از ۲۰ نسخه آن در «کتابخانه ماثوتوس» ایروان محفوظ است. کهن‌ترین نسخه دستنویس آن مربوط به سده نهم میلادی است. در میان دیگر نسخه‌های خطی، متن خطی پاریس مربوط به سال ۱۲۵۴ م. دارای ارزش فوق‌العاده‌ای است. زبان متن ارمنی کتاب، زبان عصر طلایی است، یعنی به آن دسته از کتب ارمنی مربوط می‌شود که تا سال ۴۶۰ م. نوشته شده است.^۸ ترجمه یونانی کتاب تقریباً در اواخر سده ششم انجام گرفته و بخش شورش اردشیر بابکان بعدها به آن ضمیمه شده است. در سده دهم شخصی به نام سیمئون متاپراستس خلاصه‌ای از کتاب را با عنوان تذکره قدیسین به زبان‌های گرجی و اسلاو ترجمه کرده است. میان دو نسخه ارمنی و یونانی کتاب تفاوت‌هایی وجود دارد. بسیاری از بخش‌های موجود در نسخه‌های قدیمی کتاب همچون نبردهای اردوان پنجم و اردشیر بابکان و با داستان نونه راهبه در نسخه ارمنی دیده نمی‌شود. اولین نسخه «تاریخ ارمنیان» تاکنون بارها دستنویس، ویرایش و ترجمه شده است و در این میان مطالب بسیاری از آن اضافه و یا به هر دلیل حذف گردیده است.

گرچه بنا به گفته‌های آگاتانژ، تیرداد به وی دستور داده بود تا در نگارش تاریخ خود از مبالغه و ثبت مطالب نادرست و آمیخته با افسانه دوری گزیند و تنها آنچه را که روی داده بنگارد، ولی باز در بخش‌هایی از کتاب شاهد داستان‌های افسانه‌آمیز و اغراقاتی هستیم که در برخی جاها به معجزه می‌ماند. برخی محققین چنین مطالبی را به دیگران نسبت می‌دهند و وارد شدنش به متن اصلی را مربوط به دوره‌های متأخر می‌دانند. به عنوان مثال در جایی از کتاب، تیرداد بر اثر زمین خوردن از اسب به شکل خوک درمی‌آید و تنها گریگور است که می‌تواند او را درمان کند. شاید دلیل شکل‌گیری این‌گونه افسانه‌ها، آزار و اذیت و فشاری بوده باشد که تیرداد در ابتدا بر نومیسیحیان روا می‌داشته است.

جز این می‌توان به نبردهای اشکانیان ارمنستان و اردشیر ساسانی اشاره کرد که در آنجا نیز بزرگ‌نمایی‌هایی دیده می‌شود. در لشکرکشی‌هایی که رومیان در زمان سزار دیوکلسمین و به فرماندهی گالریوس به قلمرو ساسانی داشتند، تیرداد، شاه ارمنستان نیز همیشه آنان را همراهی می‌کرد و درواقع متحد رومیان به حساب می‌آمد. اما آگاتانژ بدون اشاره کردن به سزار و سپاه روم تمام این یورش‌ها را به تیرداد نسبت می‌دهد.

نویسنده مقاومت چندین ساله خسرو را در ارمنستان در مقابل قدرت نوحاسته ساسانی، به صورت پیروزی‌های چشمگیر بر اردشیر نمایانده است. نکته جالب این است که اگر شکست‌هایی با این شدت، که دشت و راه را از مردگان می‌پوشاند، واقعیت داشته باشد، پس چرا خسرو که در پی گرفتن انتقام دودمان خویش بوده، بدون دنبال کردن مدعی فراری و تلاش برای به زیر فرمان درآوردن سرزمین و

امپراتوری بی‌کس و کار اشکانی، هر بار از همه چیز گذشته و به ارمنستان برمی‌گردد. در بیان شکنجه‌هایی که گریگور و دیگر قدیسان مسیحی چون راهبه هریسیه دیده‌اند، نیز اغراقاتی شده است. بنابراین با مشاهده این مطالب باید شک کرد که آیا همه این مطالب توسط نویسنده نگاشته شده یا مسیحیان و روحانیون مسیحی بعد از وی به نوشته‌های او افزوده‌اند.

در کنار این اغراقات می‌توان آگاهی‌هایی نیز بدست آورد. به عنوان نمونه یکی از قسمت‌های کتاب به چگونگی ویرانی پرستشگاه‌های کهن و ساختن کلیساها به جای آن اشاره دارد. از این جهت «تاریخ ارمنیان» منبعی ارزشمند برای آگاهی از اساطیر، ایزدان و آداب و رسوم کهن ارمنی است که پیش از شکل‌گیری مسیحیت در این سرزمین رواج داشته‌اند. با دقت در محل درگیری‌های میان مسیحیان و بت‌پرستان که بیشتر در اطراف پرستشگاه‌های باستانی رخ می‌داد، می‌توان از مراکز اصلی مذهبی پیش از مسیحیت در ارمنستان آگاهی یافت. علاوه بر این، با مقایسه اسامی خدایان و ایزدان کهن ارمنی با ایزدان اساطیری ایران مشاهده می‌شود که همه نام‌ها ریشه ایرانی دارند و تنها با نام محلی ارمنی ذکر شده‌اند. ایزدانی چون آرامزد (= اورمزد) یا واهگن^۹ (= وهرام، ورث‌رغنه).

همچنین در آنجا که تیرداد همه بزرگان، زمین‌داران و استانداران کشور را گرد آورد تا در مقابل آنان مقام ریاست کشیشان ارمنستان را به گریگور اعطاء کند، می‌توان با استان‌های ارمنستان و نام‌های باستانی آنها آشنا شد، چنانکه با مناسب آن دوران مانند: بدخش (در پهلوی پیتخش) به معنی استاندار و قائم‌مقام یا هزاراپت (هزاربذ) به معنی فرمانده هزار نفر، که بیشتر آنها ریشه‌های ایرانی دارند نیز برمی‌خوریم.

نکته دیگر در رابطه با کتاب حاضر، این است که هرچند نوشتن کتاب به دستور شاه ارمنستان بوده، اما محتوای کتاب برخلاف شیوه متعارفی است که در نزد مورخان درباری سراغ داریم. تواریخ رسمی معمولاً به مسائلی می‌پردازند که مورد تأیید حکومت وقت باشد، اما در «تاریخ ارمنیان» نویسنده در کنار تعریف و تمجید از شوکت و عظمت پادشاهی در عصر تیرداد، به انواع و اقسام شکنجه‌های هولناک و قتل‌عام‌های صورت گرفته از نومیسیحیان که توسط تیرداد صورت می‌گرفت اشاره کرده است. وی همچنین در برخی جاها شخصیت شاه را تا پست‌ترین مرحله‌های حیوانی پایین می‌آورد.^{۱۰}

آیا ادعای نویسنده در این باره که از شاه دستور گرفته تا این کتاب را بنویسد، ساختگی است؟ یا این موضوع حاصل دست‌کاری‌ها و کاستن و افزودن‌های بعدی است؟

به هر ترتیب کتاب «تاریخ ارمنیان» همچون سایر منابع کهن ارمنی به دلیل موقعیت ارمنستان و روابط آن با ایران در دوره باستان، از ارزش فراوانی به خصوص در زمینه پژوهش‌های تاریخی عصر اشکانی و حتی دوره ساسانی برخوردار است. درواقع مطالعه این دوره بدون بررسی منابع دست اولی چون آثار مورخان ارمنی، کاری ناتمام به نظر می‌رسد.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- نوری‌زاده احمد: تاریخ و فرهنگ ارمنستان، تهران، چشمه، ۱۳۷۶، ص ۴۸۰.
- ۲- آگاتانگوس، تاریخ ارمنیان، ترجمه گارون سارکسیان، نائیری، تهران ۱۳۸۰، ص ۲۲.
- ۳- همان، ص ۲۳.
- ۴- گروه نویسندگان، نامداران فرهنگ ارمنی، ترجمه ا. گرمایک، دفتر نخست، تهران: بنیاد نیشابور، ۱۳۶۱، ص ۴۴.
- ۵- همان، ص ۴۰.
- ۶- پیرنیا، حسن: ایران باستان، ج ۱، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۰، ص ۹۶.
- ۷- تاریخ ارمنیان، ص ۱۵۹.
- ۸- گروه نویسندگان، نامداران فرهنگ ارمنی، صص ۴۸-۴۳.

۹- Vahagn

۱۰- تاریخ ارمنیان، صص ۸۵-۸۰.